

Шарипова Р., Таишпапова А., Эргешова Ы.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН КАЛЫПТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Шарипова Р., Таишпапова А., Эргешова Ы.

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

УДК: 1(091) (575.2) (0433)

Макалада кыргыз мамлекетүүлүгүнүн калыптануу өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

В статье анализируется особенности формирования кыргызской государственности.

Көчмөн мамлекеттер, анын ичинде түрк мамлекеттери отурукташкан элдер тарабынан түзүлгөн мамлекеттердин таасири астында кийинчерээк пайда болгон. С.Г.Кляшторный буга байланыштуу мындай деп жазган: «Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын байыркы түрк уруулук коомчулуктарынын политогенезинин маанилүү фактору болуп алардыш бир топ социалдык дифференциаланган жана урбанизацияланган цивилизациялардын түздөн-түз таасириндеги чөйрөгө эрте кириши болгон. Хуанхэ жана Тарима бассейндеринде б.з.ч. II-I миң жылдыктарда тарыхый интенсивдүү политогенез процесстери менен коштолгон эң ири цивилизациялык очоктордун калыптанышы б.з.ч. I миң жылдыктын экинчи жарым жылдыгында түндүк токой талаалык жана тоолуу талаалык зоналарда, жогоруда айтылган дарыялардын өрөөндөрүндө жана ага жакын жерлерде эрте талаалык мамлекеттүүлүктөрдүн пайда болушуна алып келген. Ал мамлекеттүүлүктөрдө кытай мамлекеттүүлүгүнөн айырмаланып башында эле империялык структуранын элементтери болгон»¹.

Мамлекеттин империялык мүнөзү, албетте, көчмөн мамлекеттердин прерогативасы боло алган эмес. Бул мүнөз мамлекеттик бытиенин шартында табигый түрдө мамлекеттик империализмге трансформацияланган адамдын табияты менен шартталган. Ар кандай мамлекет сырткы каршылыкка учураганга чейин өзүнүн аймагын кеңейтүүнү уланта берет. Бирок С.Г.Кляшторный эскертип кеткендей, талаа мамлекеттүүлүгү башынан эле империялык элементтерге ээ болгондуктан, империялык саясатты дайыма ишке ашырууга багыт алган. Муну алар көчмөн этносторго тиешелүү жогорку деңгээлдеги мобилдүүлүктүн натыйжасында гана ийгиликтүү ишке ашыра алышсан. Көчмөн мамлекеттердин отурукташкан элдерге караганда хронологиялык жактан кечигиши тарыхый жана логикалык жактан толук акталды. Жашоонун мамлекеттик формасы социумдардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө бир топ ыңгайлуу болгон. Ошондуктан отурукташкан маданият көчмөндөргө салыштырмалуу чоң интенсивдүүлүк жана эффективдүүлүк менен өнүккөн. Көчмөндөргө консерватизм мүнөздүү болгондуктан, аны жалпы көчмөн маданияттын жана анын чегинде түзүлгөн мамлекеттердин да маңыздык белгиси катары баалоого мүмкүн. Социумдун субъекти экстремалдуу шарттарда, айрыкча башка элдерден келген сырткы коркунучтар менен коштолгон кырдаалда, интенсивдүү өнүгүү жөндөмдүүлүгүнө ээ.

Мындай учурларда субъекттердин ички психологиялык жана интеллектуалдык мобилизациясы жүрөт. Эгерде алар конкреттүү каражаттар эмес, принциптер түрүндө бааланса, ал проблемаларды чечүүнүн эки гана жолу бар: каршылаш душманды өзүнө баш ийдирип же биротоло кырып салуу менен сырткы - коркунучту жок кылуу же коркунучка жакын жайгашкан жерден көчүп кетүү. Проблеманы чечүүнүн биринчи ыкмасы социумдун жоголуп кетишине чейин алып барган тобокелчиликке ээ, ал эми экинчи ыкманы дайыма колдонуу сөзсүз түрдө өнүгүүнүн токтоп калышына, көнгөн коомдук жана чарбалык формаларынын консервациясына, жашоонун салттуу формаларынын туруктуулугуна алып келген.

Енисей кыргыздарынын жана ага чейинки кыргыз мамлекеттеринин фундаменти болуп кандык туугандык байланыштар менен аныкталган салттуу көчмөн коом эсептелген. Казак окумуштуусу Т.С. Жумаганбетов ал абал жөнүндө мындай ойду айткан: «Отурукташкан - жер иштетүүчү коомдордон айырмаланып, көчмөн коомдо патронимиялык мамиле деп аталган (башкача айтканда, чарбалык, коомдук жана идеологиялык биримдикти сактаган патриархаттык үй-бүлөлүк жамааттын өсүп-өнүгүүсүнүн жана көбөйүшүнүн натыйжасында түзүлгөн чоң же кичине үй-бүлөлүк топторго мүнөздүү болгон мамиле) жана патронимиялык идеология (туугандык өз ара жардамдашуу) үй-бүлөлүк - уруулук жамааттын чарба жүргүзүү күчү жалпыга тиешелүү мүнөзгө ээ болот»⁶. «Патронимия, - деп жазган Т.С.Жумаганбетов, - бул социумдун генеологиялык жакындыгынын белгилери жана үй-бүлөдөгү мамилелердин патриархаттык принциптери боюнча коомдук жана башка мамилелерди жөнгө салуунун формасы. Ал үй-бүлөлүк уруулук байланыштардын негизинде коомдук мамилелерди жөнгө салган төмөнкү жана баштапкы звенолордо болуп жаткан коомдогу реалдуулуктарды чагылдырат. Бул өз кезегинде жайлоо массивдерин коллективдүү пайдалануунун жана бир катар эмгек операцияларынын негизинде өндүрүш процессин уюштуруу менен байланыштуу. Коңшу отурукташкан - жер иштетүүчү коомдордун мамлекеттик башкаруу принциптери экономикалык реалдуулуктардын түрдүүлүгүнөн улам, империянын структурасындагы эки коомдун интеграциясы мезгилинде жашап кетүүнүн базалык номадцык принциптеринин ылайык келбегендигинен жаңы мамилелер үчүн үлгү боло албайт»⁷.

⁶ Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права VI-XII вв. Автореф. дисс.... д-ра юр. наук.-Алматы, 2004. - 24-бет.

⁷ Ошол китепте. - 25-бет.

Патронимия алгачкы унурда жашоонун мамлекеттик формасынын жана мамлекеттин андан аркы эволюциясынын генезиси үчүн табигый негиз болгон. Жашоо каражаттарын өндүрүүнүн бир топ татаал формаларына өтпөгөн көчмөн цивилизациялар мамлекеттик түзүлүш чөйрөсүндө өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жоготуп алышкан. Башка сөз менен айтканда, көчмөндөрдүн жашоо формасынын мамлекеттик эволюциясы өзүнүн туюкка кармалгандай аргасыз абалын көрсөткөн. Ошентсе да, экинчи жагынан патронимия көчмөндөр үчүн өздөрүнүн маданий жана менталдык өзгөчөлүктөрүн жана аны менен бирге жекечелигин сактап калууга мүмкүнчүлүк түзгөн туруктуу жана ишеничтүү негиз болуп калган. Ал эми отурукташкан жашоо шарттарында башка элдердин тажрыйбасын активдүү пайдаланып, жаңы мамлекеттүүлүктү курууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Патронимия формасындагы көчмөндүүлүк мурасы азыркы учурдагы мамлекеттик формаларда жана бийлик системасындагы этностун өкүлдөрүнүн өз ара байланышында айтылып келе жатат. Кайра жаралган трайбализмдин феномени мамлекеттүүлүктүн азыркы формаларын четке какпайт жана мурунку көчмөн этностордун, анын ичинде кыргыздардын саясий жана мамлекеттик жашоосунун белгилүү бир өзгөчөлүктөрүн камтуу менен кандык байланыштарга негизделет.

А.Н.Бернштам көрсөткөндөй: «Кыргыздардын этногенезинин өзгөчөлүгү - алардын калыптанышынын эки аймакта, тактап айтканда, Енисейдин жээгинде жана Тянь-Шанда жүргөндүгүндө. Калкыбыздын эң байыркы бутагы болуп енисейлик кыргыздар эсептелет. Енисейдеги кыргыз урууларынын өнүгүү процесси аларды таптык коомдун, өздөрүнүн мамлекетинин пайда болуу дооруна жана маданиятынын өзгөчө белгилеринин, айрыкча Орхон түрктөрүнүн адабий тилинде аталгандай руникалык кыргыз жазуусунун калыптанышына алып келген. Енисей кыргыздарынын саясий жана экономикалык обочолонуусу жана тарыхый өнүгүүдөгү өз алдынчалыгы алардын чарбасынын экономикалык негизинин кеңейишине жана турмушундагы өзүнө тиешелүү белгилердин пайда болушуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Мында, кыргыздарда жер иштетүүнүн чарбанын кошумча тармагы катары пайда болушу, ошондой эле шаарлардын жана өнүккөн кол өнөрчүлүктүн, айрыкча, металлургиялык өндүрүштүн пайда болушу маанлүү ролду ойкогон»⁴,

А.Н. Бернштам көрсөткөн бардык факторлор (таптык коом түрүндөгү социалдык өбөлгөлөр, руникалык жазуулардын табылышы, чарбанын экономикалык негизинин кеңейиши, жер иштетүүнүн, шаарлардын, өнүккөн кол өнөрчүлүктүн пайда болушу жана башкалар) биригип, биздин замандын VI к.

Түштүк Сибир аймагында Енисей кыргыздарынын мамлекетинин калыптанышына алып келген. Түштүк сибирдик кыргыздардын негизги ареалы Минусин өрөөнүндөгү талаалар болгон. Ошбл эле мезгилде Түштүк Сибирдин, Алтайдын жана Орто Азиянын кеңири аймактарында азыркы түрк тилдүү элдердин - кыргыздардын, казактардын, тувалыктардын, алтайлыктардын жана башка ата-бабалары-

быздын биригисинин жана калыптанышынын башаты болгон түрдүү этникалык түзүлүштөр калыптанган.

VI к. баштап IX к. башына чейин Енисей кыргыздарынын негизги массиви жашаган Минусин өрөөнү чыгыш - түрк кагавдарынын көз карандылыгы астында болгон. Ошону менен бирге бир нече кылымдар бою Енисей кыргыздары менен түрктөрүнүн этникалык жана саясий чек аралары болуп Саян тоо кыркалары эсептелген. Мындай абал түрк кагандарынын мезгилинде (552-745-жж.) жана курч атаандаштык мамиледе турган уйгур кагандыгынын (745-840-жж.) доорунда да сакталып келген. 840-жылдары уйгурлардын аскердик ресурс-тары алсырап, Енисей кыргыздарынын атчан аскерлери Борбордук Азияга басып кирген жана көчмөндөрдүн турак жайлары, ошондой эле отурукташкан цивилизациянын борбору болгон уйгур шаарларын талкалашкан⁸.

Мамлекетти түзгөн ар кандай башка коомдор сыяктуу Енисей кыргыз коомдоруна да татаал уюштуруучулук жана жетиштүү түрдө өнүккөн дифференциация мүнөздүү болгон. Коомдун башкаруучу жогорку катмарында өзүндө чоң көлөмдөгү материалдык баалуулуктарды: мал үйүрлөрүн, айдоого мүмкүн болгон жерлерди, ар түрдүү буюмдарды, анын ичинде кымбат баалуу жасалгаларды топтогон көчмөн аристократия турган. Биздин ата-бабаларыбыз жүргүзгөн, тез-тез болуп турган согуштар менен байланышкан жашоонун аскердик образына ылайык, көчмөн аристократия бир эле мезгилде мамлекеттин аскердик жетекчиси болгон же аскердик лидерлер көчмөн аристократиясын түзүшкөн.

Мамлекетти кеңейтүүдө анын таасир чөйрөсүнө жаңы коомчулуктарды тартууда жана жергиликтүү калктын сан жагынан өсүшүндө мамлекеттин уюштурулушу, жана функциясы кеңейип, татаалдаган. VI-VII кылымдарда руникалык жазууларга ылайык Енисей мамлекетинин башында бийликтеги жогорку «ажо» титулуна ээ болгон башкаруучу турган. Анын өзгөчө белгиси - болуп ордосунун жанына орнотулган туусу саналган. Өзүнө алты баскычты камтыган мамлекеттик структура «башкаруучу» элитасынан турган. Ал сот, финансы жана башка ишмердүүлүктүн түрлөрүн аткарган, аскердик башкарууну да жүргүзүшкөн.

Кыргыздардын мамлекетинин тарыхый процессинде анын эволюциясы татаалдануу жагына багыт алат. IX-X кылымдарда ажо администрацияны жана аскер күчтөрүн жетектеген; анын түздөн-түз башкаруусунда үч бий жана алты разрядга бөлүнгөн чиновниктердин иерархиясы болгон⁹. Буга байланышкан ойду В. М. Массон бир топ жогорку деңгээлде айткан: «Политогенездин эки негизги, уюштуруучулук-башкаруучулук жана аскердик-аристократиялык багыттарынын ичинен талаа зонасында аскердик-аристократиялык багыт доминанттык

⁸ История Киргизской ССР.-Т. 1.-Ф., 1968.-121-122-бб.

⁹ Караңыз: Барс-бег каган кыргызов. – Б., 2003.-39-бег.

кылган»¹⁰, мында «башкаруу структурасын жөнгө салуунун зарылдыгы жыйындарды чогултуу үчүн башкаруучу топтун уюштуруучу функциясын күчөтүүгө алып барат. Бул үчүн отурукташкан мамлекеттердин, биринчи кезекте Кытайдын бюрократиялык салттарын үйрөйүү пайдаланылган»¹¹.

Кыргыздардын орто кылымдагы мамлекеттүүлүгүнүн туу чокусу болуп В.В. Бартольд «улуу кыргыз державасы» деп атаган мамлекеттик түзүлүш болгон. Салыштырмалуу аз убакыт жашагандыгына карабастан бул «кыргыз тарыхынын жылдызы жанган учуру, узакка созулган уйгурлар менен болгон согуштагы кыргыз куралдарынын жемиштүү ийгиликтеринин мезгили жана элибиз Азия талааларынын кенен мейкиндиктерин багындыра алган доор болгон. Бул доор аркылуу кыргыздар өзүнүн тарыхында орто кылымдагы замандаштарынын жана ар түрдүү элдердин өкүлдөрүнүн эсинде өзү жөнүндө эстелик калтыра алды. Ал эми алардын тарыхый ишмердүүлүгү ар дайым кийинки тарыхчылардын көңүлүн бурат»⁹.

Бардык археологиялык маалыматтар жана фактылар далилдегендей, Енисей кыргыздарынын турмушунда өзгөчө ролду көчмөн коомунда ортоңку катмарга кирген жана бийлик кылган көчмөн аристократиясынын эң жогорку социалдык катмарынын негизги таянычын түзгөн аскер дружиналары ойногон.

Б.И. Борубашов жана З.И. Галиева көрсөткөндөй: «аскер күчү уруулук принципте ар бир урук өзүнүн куралданган отрядын калыптандырган учурда түзүлгөн. Кыргыз бектеринин да өздөрүнүн аскер отряддары болгон. Булардын баары биригип кыргыздардын куралдуу күчтөрүн түзгөн. Ошондуктан кыргыз аскерин калктын эркектеринен гана түзүлүп, уруктун жана уруунун бектери тарабынан башкарылган уюм катары бааласак болот»¹⁰.

Тез-тез болуп турган согуштардын ийгиликтүү аякташы жеке материалдык ресурстарды толуктоочу салыштырмалуу ишеничтүү каражат болгон. Енисейлик кыргыздар кулга айландырууну кеңири практикалашкан. Мында согуш туткундары же Саян Алтай тоо кыркасындагы токой этникалык топторунун өкүлдөрү кулга айландырылган. Мисалы, дубо уруусун туткундап кулга айландыруу үчүн атайын экспедициялар жөнөтүлгөн. Кулдардын эмгеги тоо кендерин казуу иштеринде жана сугат системасын курууда өтө кеңири колдонулган¹².

Борбордук Азия калкынын көчмөн бөлүгүнүн тышкы саясаты зарыл түрдө номаддардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн бирдей эместигине өбөлгө түзгөн сырткы шарттардын таасири астында калыптанган. Мында алардын отурукташкан калк менен болгон экономикалык мамилеси эквиваленттик эмес мүнөздө болгон. Кыргыздар мүмкүнчүлүгүнө

жараша Чыгыш Кытайдын мамлекеттери менен соода-экономикалык мамилелерди түзүшкөн.

Улуу держава мезгилинде өзүнүн өнүгүүсүнүн туу чокусуна жеткен Енисей кыргыздарынын мамлекети тез эле чыгымдарга учураган. Б.И. Борубашов жана З.И. Галиева жазгандай: «Узакка созулган согуштар алардын кубаттуулугун жана күчүн алсыраткан. Басып алынган аймактарга жайгаштыруу этностун бара-бара «жуулуп кетишине» алып келген. Мунун баары улуу державанын тез кулашын шарттаган. X к. биринчи чейрегинде эле кыргыздардын негизги массасы талааларды таштап, Енисейдеги Саян тоо кыркасына кайтып кетишкен. Бул окуяны ар түрдүү түшүндүрсө болот: 1) адам ресурстарынын азайышы, 2) кол өнөрчүлүк жана жер иштетүүчүлүк менен алектенүү үчүн ири шаарлардын жана ирригациялык каналдардын аздыгынан Борбордук Азия талааларынын керектен чыгышы. X к. бул аймактарды басып алган кидандар кыргыздарды жолуктур-бады... «улуу кыргыз державасынын» бүтүшү Евразияда түрк элдеринин үстөмдүгүнүн бүтүшү катары бааланган»¹³.

Түрк кагандыктарынын, анын ичинде жалпы түрк мамлекеттеринин системасына кирген кыргыз мамлекеттеринин да кулашында сырткы факторлордун ролу канчалык маанилүү болгонуна карабастан, ал кагандыктардын туруксуздугунун жана узакка жашай албагандыгынын негизги ички себеби кыргыздардын жашоонун көчмөн образына терең сүнгүп кириши жана ага ылайык аз сандаган кыргыздардын өздөрү түзгөн мамлекетинин кулашына алып келген чарба жүргүзүүнүн формалары болгон.

Демек, көчмөн мамлекеттердин өзгөчө жана бир эле мезгилде аныктоочу маңыздык белгилери болуп алардын уюштуруучулук, функционалдык, мада» ний жана менталдуулук жактан патронимия сыяктуу кубулушка таянуусу болгон. Патронимия үй-бүлөдөгү мамилелердин патриархаттык принцип-тери жана генеологиялык жакындык белгилери боюнча социумдагы коомдук жана башка мамилелерди жөнгө салуу формасын элестеткен.

Литература:

1. Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. - Бишкек, 1995.-59-бет.
2. Борубашов Б. И., Галиева З. И. История государства и права Кыргызской Республики. - Бишкек, 2004.-43-бет.
3. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Т. II. - Бишкек, 1998.174-бет.
4. Кляшторный С. Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников в Центральной Азии / Проблемы политогенеза кыргызской государственности. - Б.:АРХИ, 2003.-115-бет.

Рецензент: филос. илим. доктору, профессор
Аттокуров Т

¹⁰ Какеев А. Ч. Политогенез и ритмы кыргызской государственности / Проблемы политогенеза кыргызской государственности. - Б. :АРХИ, 2003.-74-бет.

¹¹ Ошол китепте.-15-бет.

¹² История Киргизской ССР.-Т.1.– Ф., 1968. -123-124-бет.

¹³ Борубашов Б.И., Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики. - 44-45-бет.